

Twåspråkighet som vetenskap och politik

14

Hemspråksreformen, kunskapsaktörerna
och debatten om halvspråkighet
hos skolbarn i Sverige

RAGNI SVENSSON STRINGBERG

I Finlandshusets restaurang Karelia i Stockholm var stämningen hätsk. Det var den 1 december 1980 och *Dagens Nyheters* utsände Osmo Vatanen rapporterade från en debatt som anordnats i restaurangens festvåning. Temat för debatten var hemspråksundervisning och tvåspråkighet hos barn.¹ Ett uppenbarligen både hett och känsligt ämne, menade Vatanen och beskrev målande hur fyra inbjudna forskare ”pucklade på varandra så att de akademiska fjädrarna rök”.

De medverkande debattörerna, Tove Skutnabb-Kangas och Göte Hansson å ena sidan, respektive Lars Henric Ekstrand och Sis Foster å den andra, representerade två olika synsätt i frågan om hur hemspråksundervisning borde bedrivas i svenska skolor. Särskilt Skutnabb-Kangas och Ekstrand hade positionerat sig i denna fråga, där de under de kommande åren gång på gång skulle mötas på varsin planhalva.² Att ämnet engagerade publiken var tydligt, och *DN* rapporterade om både buanden och hurarop från personerna som samlats runt scenen. Vid just det här tillfället var det Skutnabb-Kangas som ägde publiken. Hon varnade för hur ytliga språkkunskaper kunde lura omgivningen att överskatta barns språkliga förmåga. Detta, sade hon, var inte bara problematiskt utan direkt skadligt

då det kunde leda till varaktiga problem för det enskilda barnet. Att tvinga barn med annat modersmål att använda svenska för att uttrycka komplicerade resonemang, skulle leda till "ständiga nederlag, hög stress och frustration, intellektuell apati och tillbakadragenhet", slog hon fast, till publikens kraftiga bifall.

Hemspråksundervisning och tvåspråkighet hos barn hade diskuterats livligt, både i offentligheten och i akademiska sammanhang, sedan åtminstone slutet av 1960-talet.³ Under 1970-talet hade intresset för frågan tagit ny fart i och med implementerandet av den så kallade hemspråksreformen som trädde i kraft i juli 1977. Denna reform hade formulerats i ett antal förarbeten, vilka följde på den statliga Invandrarutredningen som blev färdig 1975. Hemspråksreformen fastställde att undervisning i det så kallade hemspråket, eller modersmålet, skulle bli en lagstadgad rättighet för alla som önskade ta del av den.⁴ Den byggde på en bärande tanke om värdet av aktiv tvåspråkighet, liksom om modersmålets betydelse för människans identitets- och personlighetsutveckling. I och med hemspråksreformen fick en ny syn på språkinläring och minoritetsspråk med ens praktisk effekt i svensk politik. Nu fick i ett slag minoritetsspråken en ny ställning som undervisningsspråk i svenska skolor.⁵

Den historiska och språkvetenskapliga kontexten runt arbetet med hemspråksreformen har tidigare beskrivits av bland andra Linus Salö i en handfull aktuella artiklar. Dessa fungerar som en utgångspunkt för denna undersökning.⁶ I det här kapitlet vill jag, snarare än att förklara de historiska villkor som möjliggjorde reformen, problematisera hur frågan lyftes fram i medieoffentligheten.⁷ Hit hör inte minst det konfliktperspektiv som var så påtagligt i den samtida mediedebatten om hemspråksreformen och dithörande frågor.

I en artikel om 1800-talets svenska utbildningsdebatt har Isak Hammar visat hur konflikt och konsensus utgör viktiga, och sammanflätade, förändringsfaktorer i cirkulationen av kunskap.⁸ Snarare än att motverka varandra agerar de ofta i ett samspel som driver fram en förändring i synen på kunskap inom ett specifikt sammanhang. Hammars exempel behandlar det tidiga 1800-talets debatt om klassisk kontra modern bildning, men perspektivet kan med fördel anläggas även på mer samtida kunskapsdebatter som den om hemspråk och andraspråksinläring.

Trots att det rådde en politisk samsyn rörande 1977 års hemspråksreform, vars implikationer riksdagspartiernas representanter i stort sett varit överens om, har hemspråksfrågan ofta beskrivits som kontroversiell, omdebatterad eller känslig. För att bättre förstå hur och varför det blivit så kommer jag att titta närmare på strategierna hos kunskapsaktörer som var drivande i det offentliga samtalet om tvåspråkighet och hemspråksundervisning. Hur drev de dessa frågor i offentligheten? På vilka sätt gick frågor om tvåspråkighet och modersmålets värde från att vara relativt okända till att bli allmänt vedertagna? Kort sagt: vad grälades det egentligen om i restaurang Karelias festsal?

Kapitlet tar fasta på två av de större teman som skisseras i inledningen till denna bok. För det första handlar det om ett under 1960- och 1970-talen framväxande humanistiskt forskningsområde – tvåspråkighetsforskning – och hur det blev en viktig kunskapsbas i välfärdssamhällets nya invandringspolitik. Det var en ny och mångdisciplinär forskningsinriktning på humanistisk botten, där traditionell språkvetenskap på ett tidstypiskt vis påverkades av vetenskapliga synsätt från ämnen som pedagogik, sociologi och psykolingvistik. Det samhällstillvända perspektivet var en förutsättning för forskningsområdets snabba tillväxt och en viktig utgångspunkt för de studier som gjordes.⁹

För det andra presenteras särskilt ett par av de kunskapsaktörer som, trots att deras slutsatser var djupt omstridda, skulle bli tvåspråkighetsforskningens främsta affischnamn i offentligheten. Nils Erik Hansegård var ämnets pionjär och hjärnan bakom dess mest välkända och grundligt kritiserade begrepp – *halvspråkighet*.¹⁰ I hans efterföljd verkade Tove Skutnabb-Kangas som, med sin radikala debattstil och sitt mediala genomslag, för många tidningsläsare framstod som det främsta forskarnamnet inom hemspråksundervisning och tvåspråkighet hos barn.¹¹ Hon var en av de ämnesföreträdare som genom sitt agerande i offentligheten bidrog till legitimeringen av tvåspråkighetsforskningen.¹²

Salö har poängterat hur hemspråksundervisningen ”utgjort en arena där en tämligen disparat gruppering agenter – humanvetare tillsammans med politiker, byråkrater, skolföreträdare och andra – kunnat förvärva legitimitet för sin intressedrivna kunskap och sina visioner”. Han beskriver hur utredningen var ett tydligt exempel på situationer när human-

vetenskapliga kunskapsaktörers arbete och visioner fått en direkt avgörande betydelse för utformandet av praktisk politik.¹³ Här menar jag att en aktör som Skutnabb-Kangas intog en särskilt betydelsefull men säregen position, som är värd att syna närmare. Samtidigt som hon genom sina skarpa uttalanden väckte allmänintresse för frågan om tvåspråkiga barn, framträdde andra ämnesföreträdare som menade att hon ledde debatten åt fel håll. Anmärkningsvärt nog innebar hennes position i offentligheten att den kontroversiella tanken om halvspråkigheten skulle bli mer långlivad än hon själv troligen hade avsett.

Den statliga Invandrarutredningen och hemspråksreformen 1977

När det gäller humanioras plats i offentligheten utkristalliserar sig moderna språk som ett område som genomgått en viss expansion under efterkrigstiden.¹⁴ Språkfrågor och forskning om språkfrågor väckte från 1960-talet och framåt ett förnyat samhällsintresse, inte minst på en politisk nivå.¹⁵ Särskilt betydelsefull för denna utveckling tycks frågan om modersmålsundervisningen – eller undervisningen i hemspråk – ha varit.¹⁶ År 1975 antog riksdagen riktlinjer för svensk invandrar- och minoritetspolitik. Målen formulerades som ”jämlighet, valfrihet och samverkan”.¹⁷ En bärande tanke var att personer som invandrat till Sverige själva skulle ha rätt att avgöra i vilken utsträckning de ville behålla sitt modersmål och en annan kulturell identitet än den svenska. Dessa tankar blev sedan viktiga inslag i hemspråksreformen. I propositionen 1975/76:118 *Om hemspråksundervisning för invandrarbarn*, som låg till grund för hemspråksreformen, definierades hemspråket som ”annat språk än svenska som utgör ett levande inslag i [elevens] hemmiljö”.¹⁸ Hemspråket beskrevs som en nödvändig del av barnets personutveckling, varför det var av största vikt att skolan bidrog till att stärka det. Enligt propositionen skulle hemspråksundervisningens främsta syfte vara att ”befrämja elevens emotionella och intellektuella utveckling liksom att ge eleven möjlighet att leva sig in i och känna samhörighet med föräldrarnas kulturella bakgrund”. Denna personlighetsutveckling bedömdes alltså vara särskilt starkt kopplad just till modersmålet.¹⁹ I propositionen hänvisade man till aktuell forskning som

”bidragit till en i grunden förändrad syn på språkets roll och betydelse för individens och samhällets utveckling”. Specifikt vilken forskning som åsyftades framgick inte i texten, men tvåspråkighet framhölls som ett värde att värna om. Målet, enligt Invandrarutredningen, var en situation där eleven helst skulle behärska båda språken helt obehindrat.²⁰

Enligt reformens riktlinjer blev det kommunernas ansvar att se till att hemspråksundervisning tillhandahölls för alla som önskade det, samt att hemspråkslärare rekryterades i alla de språk där behov fanns.²¹ Invandrarutredningen föreslog att hemspråksundervisning i skolan skulle införas i tre olika nivåer. På den första nivån skulle den införas som komplement till ordinarie undervisning och som minst uppgå till två timmar per vecka. Man förordade även så kallade sammansatta klasser där hälften av barnen skulle vara svenskspråkiga och hälften ha ett annat modersmål. Dessutom togs initiativ till så kallade hemspråksklasser där undervisningen i huvudsak skulle ske på annat språk än svenska.²²

Tvåspråkighet som problem och ideal

För en nutida läsare av den *DN*-artikel som refereras i början av kapitlet kan konfliktlinjen mellan de tvistande forskarna möjligen framstå som oklar. Trots det uppskruvade tonläget var kombattanterna nämligen uppenbart överens om en sak, nämligen värdet av tvåspråkigheten *i sig*. Lars Henric Ekstrand ägnade, enligt artikeln, en lång utläggning åt att lyfta fram vad barn hade att vinna på tvåspråkighet. Den kunde gynna kreativiteten, underlätta förståelsen för svåra sammanhang samt göra det lättare att uttrycka sig fritt och att orientera sig i verkligheten, enligt honom. Detta höll även motståndarsidan med om. Det var viktigt att poängtera, då tvåspråkighet kort dessförinnan behandlats som ett problem. Ekstrands redogörelse var ett uttryck för att en syn på tvåspråkighet som något entydigt positivt hade fått genomslag i forskarsamhället. Hans kritik rörde sig om något annat, nämligen den tanke om modersmålets avgörande betydelse för känslornas och personlighetens utveckling som var så tydligt uttryckt i hemspråksreformens förarbeten. Enligt honom var det en överdriven bild som tangerade ren skrämselpropaganda.

För motståndarsidan var dock dessa faktorer grundläggande. I början

av kapitlet citeras Tove Skutnabb-Kangas när hon gick till försvar för modersmålets betydelse för barns identitetsutveckling. Det är just här, i tanken om språket som den avgörande byggstenen för människors identitetsbyggande, som vi finner en av de tanketrådar som är mest betydelsebärande för detta kapitel. Det var ett tema som under 1970- och 1980-talen diskuterades såväl i offentligheten som i akademiska sammanhang. För att få klarhet i debattens ursprung behöver vi dock söka oss längre bakåt i tiden.

Nils Erik Hansegård och halvspråkigheten

Det var framför allt en svensk forskares arbeten som på allvar förde in frågan om minoriteters språksituation i den svenska offentliga debatten. Nils Erik Hansegårds *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* publicerades i pocketserien Aldus 1968 och ådrog sig på kort tid stor medieuppmärksamhet.²³ Här lyftes för första gången frågan om tvåspråkighetens problem och möjligheter i ett forum som riktade sig till en bred publik. Det var även denna bok som skulle göra begreppet halvspråkighet allmänt bekant. Trots att den var en populärvetenskaplig pocketbok om ett humanistiskt kunskapsområde skulle boken snart bli något av en storsäljare och trycktes i flera nya upplagor.²⁴ *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* byggde på erfarenheter som Hansegård gjort då han på 1950-talet arbetade som läroverkslärare i Kiruna.²⁵ Med en magisterexamen från Uppsala i nordisk filologi, engelsk lingvistik och finsk-ugriska språk hade han sökt sig till norra Sverige, där han kunde praktisera sina kunskaper i finska och samiska.²⁶ Många av hans elever kom från finskspråkiga hem men hade till följd av den förda politiken endast undervisats på det svenska språket. Den verklighet som mötte honom var sålunda direkt präglad av en assimilationspolitik, som Hansegård fann såväl förtryckande som oförenlig med välfärdsstatens tal om jämlikhet. Han ansåg att denna undervisningsform var direkt skadlig för elevernas språk- och identitetsutveckling. Den påtvingade svenskundervisningen hade, enligt Hansegård, resulterat i ett språk som var så bristfälligt att det gränsade till lindrig afasi. Han kallade detta tillstånd för halvspråkighet.²⁷ En del av problemet med halvspråkigheten låg, som han såg det, i att barnen genom att tvingas tala svenska från tidig ålder riskerade att hämmas i sin språkutveckling i båda språken.²⁸ Än

● NILS ERIK HANSEGÅRDS INFLY-
TELSERIKA BOK *Tvåspråkighet eller
halvspråkighet?* publicerades 1968.

värre var dock enligt Hansegård att detta tillstånd kunde få djupgående psykologiska effekter: "Om man inte har språket helt till sitt förfogande (halvspråkighet), leder det till en utarmning av känslolivet: en fattigdom på individuella betydelser och en brist på nyans i de emotionella upplevelserna", som han uttryckte det.²⁹ För att komma undan halvspråkighetsproblemet samt för att rädda minoritetsspråkens fortbestånd föreslog Hansegård införandet av frivillig undervisning på modersmålet.³⁰ Målet var en *kvalificerad tvåspråkighet*, det vill säga en så djupgående färdighet i båda språken att de bägge kunde användas på ett sätt som var likvärdigt språkanvändningen hos enspråkiga individer.

Publiceringen av *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* var Hansegårds stora genombrott i offentligheten, men faktum är att han drev frågan om halvspråkighet i en rad fora under 1960- och 1970-talen. Han hade då redan

prövat sin tes om halvspråkighet i ett antal långt mindre välkända sammanhang, som några artiklar i *Norrlandsfolket* och *Norrländska Socialdemokraten* i slutet av 1950-talet, samt i en radioföreläsning 1962.³¹ Att bokens bärande teser redan vid mitten av 1970-talet skulle förkastas inom ett framväxande forskningsfält rörande tvåspråkighet, hindrade inte att de väckte en stark genklang i samhällsdebatten.³² Inte minst gällde detta den debatt om invandrades och minoriteters rättigheter som hade vuxit sig allt starkare under de senaste åren, med företrädare som samhällsdebattören David Schwarz och andra.³³ Dessa debattörer hade lyft fram ett nytt perspektiv på minoritetsfrågan, där rätten att värna och utveckla den egna kulturen och språket framhölls som ett absolut krav. I stället för att framhålla ekonomisk och social jämlikhet som invandringspolitikens mål höjdes nu rösterna för rätten att bevara sin särart, snarare än att anpassa sig efter den svenska majoritetskulturen. Ett pluralistiskt synsätt höll på att vinna mark inom debatten. Detta synsätt skulle framåt tidigt 1970-tal alltmer komma att ersätta den assimilationsmodell som tidigare varit förhärskande i det politiska samtalet.³⁴ Särskilt bidragande till denna utveckling var ett antal böcker som utgavs i de nya pocketserier för populärvetenskap och debatt som var viktiga arenor för kunskapsspridning under denna period.³⁵

Grundtanken inom den pluralistiska kritiken var att den tidigare förda politiken och dess inriktning på anpassning var oförenlig med den svenska välfärdsstatens rådande jämlikhetsideal. Denna svängning i opinionen skulle inte minst få betydelse för arbetet med den statliga invandrarutredning som sjuöppades 1968 och där frågan om hemspråksundervisning skulle bli helt central. Initiativet till utredningen hade tagits eftersom det blivit alltmer uppenbart att det saknades kunskap om hur invandrades livsvillkor egentligen såg ut. Den ihållande kritiken och debatten hade blottat en enorm kunskapslucka som behövde fyllas. Eftersom det vid denna tid ännu inte existerade något etablerat fält av invandringsforskning i Sverige hade utredningen samlat en handfull forskare från flera olika områden som hade intresse för frågan.³⁶

Tomas Hammar har påpekat att invandringen vid denna tidpunkt knappast var någon särskilt laddad fråga, varken politiskt eller forskningsmässigt. De politiska partierna intog inga tydliga ståndpunkter i frågan

och visade inte heller några egentliga intressebetsättningar. Denna situation lämnade utrymme åt nya typer av kunskapsaktörer att ta plats och påverka inriktningen på den förda politiken. Invandrarutredningen visar exempelvis en tydlig närvaro av olika invandrarorganisationer som fick komma med inspel och önskemål om reformer.³⁷ En fråga som dessa gräsrotsrörelser lyfte var just behovet av en offentligt organiserad och finansierad hemspråksundervisning för skolbarn med utländsk bakgrund.

Ett framväxande forskningsfält

Boken *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* var en politisk stridsskrift som avsiktligt använde sig av ett uppskruvat tonläge för att väcka debatt. Så skulle åtminstone Hansegård själv senare beskriva saken.³⁸ När boken publicerades 1968 var svensk forskning om tvåspråkig undervisning ”så obetydlig att den knappast kan sägas ha varit existerande”, enligt honom.³⁹ Förutom Hansegård själv hade tvåspråkighetsfrågan tagits upp av bland andra Bertil Malmberg och Els Oksaar på Stockholms universitet, men utan att deras arbete uppmärksammats i några vidare kretsar.⁴⁰

Om målet var att ändra på denna situation, så får man säga att Hansegård lyckades över förväntan. I efterhand är det uppenbart att *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* var starkt bidragande till att göra denna fråga allmänt accepterad.⁴¹ Det var först på 1970-talet som tvåspråkighetsforskning på allvar skulle börja betraktas som ett eget forskningsområde i de nordiska länderna. Vid den här tidpunkten uppfattades dock fältet som mycket smalare än det gör i dag och fokuserade främst på frågor som låg mycket nära dem som Hansegård diskuterade i sin uppmärksammade bok. Hit hörde exempelvis Magdalena Jaakolas språksociologiska studie av språkval i Tornedalen, som publicerades några år efter Hansegårds bok. Hansegård själv tillhörde snarast en psykolingvistisk del av fältet. Han inspirerades bland annat av äldre tyska lingvister som Friedrich Kainz, stark förespråkare för idén om modersmålet som själva grundbulten för individens identitetsskapande.⁴² Faktum är att flera av de studier som skulle presenteras i början av 1970-talet var direkt inspirerade av Hansegårds arbete, vars slutsatser de ville pröva genom att bland annat tillföra kvantitativa metoder.⁴³ Det var dock ingen av dessa personer som skulle

bli den nya forskningsinriktningens ansikte utåt i offentliga sammanhang. Det är dags att återknyta till den scen som inledde det här kapitlet och stifta närmare bekantskap med dess egentliga huvudperson, nämligen Tove Skutnabb-Kangas.

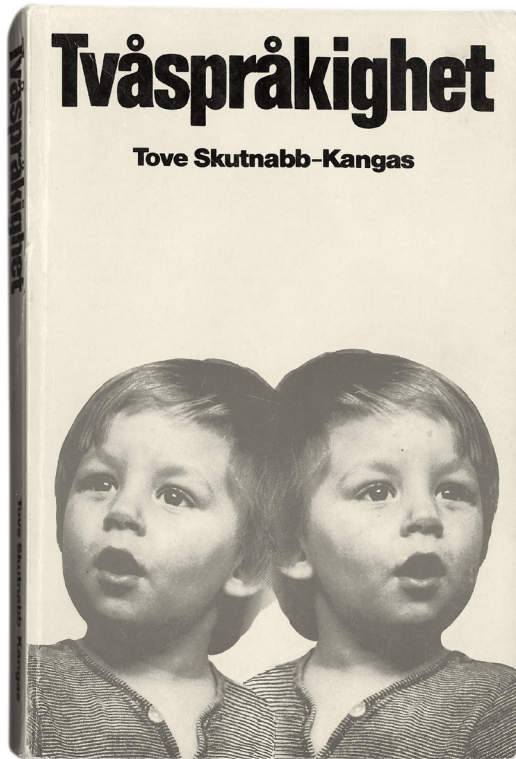
Tove Skutnabb-Kangas och "dubbel halvspråkighet"

Tove Kangas (gift Skutnabb-Kangas) föddes 1940 i Helsingfors. Uppvuxen i ett tvåspråkigt hem där både finska och svenska talades, studerade hon bland annat nordiska språk, pedagogik och psykologi på Helsingfors universitet. Efter sin examen 1965 vidareutbildade hon sig i pedagogik för att verka som adjunkt och sedermera lektor vid institutionen för nordiska språk. Hon skulle sedermera ta sin licentiatexamen på samma institution och 1987 avancerade hon till filosofie doktor. Vid det laget hade hon förflyttat sig till Roskilde universitet, där hon skulle komma att stanna fram till sin pensionering år 2000. Från tidigt 1970-tal började hon publicera sig på temat tvåspråkighet hos barn och listan på publicerade artiklar skulle snart bli lång.

År 1975 utgavs Skutnabb-Kangas forskningsrapport "Om tvåspråkighet och skolframgång" med stöd av Svenska litteratursällskapet i Finland. Där diskuterade hon med en tydlig sidoblick på Nils Erik Hansegård begreppet "dubbel halvspråkighet", som denne hade lanserat som ett möjligt problem hos barn i tvåspråkiga miljöer. Ett "halvt behärskande av svenska och ett halvt behärskande av modersmålet" skulle enligt detta synsätt kunna bli konsekvensen av påtvingad svenskundervisning riktad mot barn med annat modersmål.⁴⁴ I rapporten hänvisade Skutnabb-Kangas till ett par studier av finskspråkiga barn i svenska skolor för att underbygga argumentet att "de finska invandrarbarn som bäst bevarat sin finska också är de som lärt sig svenskan bäst".⁴⁵ Dessa studier – en av dem bedrevs av samme Göte Hansson som skulle sitta bredvid Skutnabb-Kangas på en viss debattafton – hade kritiserats av andra forskare.⁴⁶ De ansåg att de vilade på alltför små och tidsmässigt begränsade undersökningar som därmed brast i vetenskaplighet.

Lars Henric Ekstrand, som även han medverkade vid debattkvällen, skulle några år senare elda på dispyten genom att beskylla Skutnabb-Kangas

● MED BOKEN *TVÅSPRÅKIGHET* FRÅN 1981 ville Tove Skutnabb-Kangas etablera tvåspråkighetsforskningen för en bredare publik.

arbeten för att vara ideologiska och bygga på "kategoriska påståenden" som stod i strid mot vetenskaplig etik.⁴⁷ Särskilt kritisk var han till ståndpunkten att modersmålet är utgångspunkten för all annan språkinlärning och att skolelever med utländsk bakgrund därför enbart borde undervisas på föräldrarnas språk. Enligt Ekstrand byggde dessa slutsatser på "obestyrkta spekulationer utan vetenskapligt värde".⁴⁸

För Skutnabb-Kangas framstod sådan kritik som både fyrkantig och konservativ. Med en retorik som tagit tydligt intryck av tidsperiodens feministiska aktivism, formulerade hon sig skarpt gentemot vad hon såg som typiskt manliga drag i en traditionell, naturvetenskapligt präglad vetenskapssyn.⁴⁹ Enligt hennes uppfattning var kvantitativa metoder och tänkesätt inte tillräckliga för att på djupet förstå följderna av en tvåspråkig

uppväxtmiljö som missgynnade modersmålet: ”Enbart forskning räcker inte [för att dra säkra slutsatser om orsakssamband rörande tvåspråkighet och skolf framgång] – vi vet redan en hel del som skulle fordra snabb och genomgripande aktion”, skrev hon.⁵⁰ I en artikel som publicerades i tidskriften *Invandrare & Minoriteter* 1976 utvecklade hon sina tankegångar under den provokativa titeln ”Halvspråkighet: Ett medel att få invandrarbarn till löpande bandet?”. Artikeln presenterade en metod för andraspråksinläring, så kallat ”språkbad”, med inspiration från försök i franskspråkiga Kanada. Idén gick i korthet ut på att låta alla barn, både infödda och invandrade, undervisas på de invandrade barnens språk. Detta som ett sätt att uppvärdera dessa språk samtidigt som båda grupperna skulle berikas, språkligt och kulturellt. Motsatsen borde, enligt Skutnabb-Kangas, kallas ”språkdränkning” och var enligt henne den modell som sedan tidigare praktiserades i svenska skolor. Där riskerade invandrarbarnens modersmål att ”dränkas” av undervisningen på det svenska språket.⁵¹ Hon argumenterade rentav för att språkdränkningen kan ha varit en medveten strategi för att försvåra för minoritetspersoner att göra en klassresa uppåt. Som hon såg det var situationen akut:

Om inte en fullständigt förlorad generation av halvspråkiga barn ska uppstå, har vi inte tid att vänta på resultat från ny forskning och nya försök. Det är pedagogiskt klokt att ge invandrarbarn och andra minoritetsbarn så mycket undervisning i och på deras modersmål som möjligt, även om vi ännu inte har studerat fenomenet halvspråkighet grundligt. Sådan undervisning kommer med säkerhet inte att göra någon skada, men att inte ge den kan visa sig vara ödesdigert.

Denna slutsats skulle hon sedermera förfäktat i en rad arbeten under de kommande åren, och det med ett alltmer radikalt tonfall. För Skutnabb-Kangas var tvåspråkighetsfrågan minst lika mycket en politisk som en språkvetenskaplig fråga.

Att placera ett invandrarbarn i en skola med enbart svenskspråkig personal var att betrakta som ”psykisk tortyr”, menade Tove Skutnabb-Kangas, ett uttalande som hon upprepade i flera tidningsintervjuer.⁵² Enligt henne var det direkt skadligt att undervisa barn på annat språk än deras modersmål eftersom språket var så starkt kopplat till den egna

identiteten. Att inte ta hänsyn till detta kunde leda till djupgående psykologiska och sociala problem, ansåg Skutnabb-Kangas. "Svenska skolan gör invandrarbarn till analfabeter", menade hon, och avfärdade de stödåtgärder som erbjöds invandrarbarn i Sverige som rent kosmetiska. Som hon såg det var svensk hemspråksundervisning inte bara felaktig utan byggde på en självgod uppfattning om svenska språkets överlägsenhet, parad med ett genuint ointresse för barnens situation: "svenskarna är världsbäst på civiliserad ligkiltighet", som hon uttryckte det.⁵³

Det är tydligt att debatten om hemspråksundervisningen för Tove Skutnabb-Kangas gick utöver en rent akademisk diskussion och växte samman med en politisk aktivism. Att döma av den debattstil som hon använde var tvåspråkighetsforskning i hög grad en plattform för vad hon såg som en politisk kamp för invandrares rättigheter. Med detta synsätt fungerade själva debatten i sig som ett medel för att nå ut med dess budskap i offentligheten.

Inom den framväxande tvåspråkighetsforskningen publicerades redan i början av 1970-talet flera studier som kraftfullt avfärdade tanken om att två- eller flerspråkiga miljöer skulle leda till halvspråkighet. Argumenten var dels att sådana resultat inte hade verifierats genom kvantitativa metoder, dels att teorin riskerade att stigmatisera just de personer – de tvåspråkiga barnen – vars situation den haft för avsikt att uppmärksamma.⁵⁴ Denna ståndpunkt skulle snart vinna laga kraft inom forskningsfältet som sådant, men det skulle inte ske utan strid. En av dem som mest ihärdigt förde halvspråkighetstesens talan i offentligheten var just Tove Skutnabb-Kangas.⁵⁵ Hennes bok *Tvåspråkighet*, publicerad 1981 på Liber förlag, var ett försök att sammanfatta forskningsläget rörande tvåspråkighet. Boken, som ville etablera tvåspråkighetsforskningen för en bredare publik, visade på en tvetydig inställning till halvspråkighetsbegreppet. Även om författaren gick med på att det var vetenskapligt problematiskt, hävdade hon samtidigt att det haft en viktig funktion som politiskt slagord.⁵⁶ Målet för henne var nu att lyfta skuldbördan från den enskilda individen för att i stället lägga ansvaret för barnens språksituation på skolan och samhället: "Så snart minoriteten själv får kontroll över utbildningssystemet, kan också dubbel halvspråkighet förhindras", menade hon.⁵⁷ Andra debattörer var inte sena att ta efter. Det tycks ha funnits en lockelse i Skutnabb-Kangas

radikala debattstil som lockade journalister, inte bara till att rapportera från debattaftnar som den på Finlandshusets restaurang Karelia, utan även till att själva ta del i den offentliga diskussionen.⁵⁸

Hemspråksklasser

”Nej till integrerade klasser! Ge invandrareleverna egna klasser – annars blir de halvspråkiga istället för tvåspråkiga!” Med detta nödrop från Trollhättans Finska Förening inledde morgontidningen *Arbetets* utsände ett uppslag om hemspråksundervisning, som publicerades i april 1978.⁵⁹ I en rad artiklar mötte journalisten Bo Adriansson invånare i Trollhättan som på olika sätt berördes av det nyinstiftade regelverket om hemspråksundervisning. Huvuddelen av de intervjuade tillhörde den finskspråkiga minoritet som var den klart största invandrargruppen i Trollhättan, liksom i Sverige som helhet.⁶⁰ I fokus stod, snarare än hemspråksundervisningen i sig, frågan om enspråkiga klasser. Tanken att språkutvecklingen hos elever med annat modersmål än svenska bäst skulle gynnas av att under de första skolåren enbart undervisas på sitt hemspråk, hade som tidigare nämnts fått stöd i Invandrarutredningen. Sådana hemspråksklasser, främst i finska men även i flera andra språk, infördes efter hemspråksreformen på försök i ett antal svenska städer för att sedan erkännas av regeringen som ordinarie verksamhet från 1986.⁶¹

Slående för läsaren är det tydliga konfliktperspektiv som präglade artiklarna, där finskspråkiga lärares, elevers och föräldrars intressen ställdes mot kommunens och Skolöverstyrelsens företrädare. Precis som i fallet med den arrangerade debatt mellan språkforskare som refererades i början av kapitlet framställde *Arbetet* frågan om hemspråksundervisning som kantad av oenighet och kontrovers. Finska föreningen i Trollhättan, de intervjuade lärarna och föräldrarna var alla övertygade om behovet av helt finskspråkiga klasser. Tanken att tvåspråkig skolgång riskerar att leda till halvspråkighet var inte bara antydd, utan artikulerades tydligt av flera intervjupersoner.

En av de medverkande lärarna menade att hon själv hade halvspråkiga elever i sin klass. ”De har inget språk att uttrycka sina känslor och tankar med, de blir andligt kastade”, citerade hon Tove Skutnabb-Kangas. En

annan talade om sina elever som "halvspråkighetens offer" och menade att det knappt varit möjligt att undervisa dem på vare sig svenska eller finska då hon först träffat dem. I dessa utsagor framställdes inte bara besparingsbenägna politiker, utan även svenska språkforskare, som elitiska "experter", motståndare mot ett slags praktisk kunskap som lärarna själva var i besittning av.⁶² "Det är svårt för oss invandrare att nå fram med våra krav i de här frågorna. Det har uppstått en kader av svenska experter som gör som dom [sic] vill utan att tillfråga oss." Dessa utsagor visar på ett tydligt sätt hur halvspråkighetstesen utgjorde underlag för en strid som egentligen inte handlade om hemspråksundervisningens existensberättigande, utan om dess former. Den omdiskuterade frågan gällde vilken typ av hemspråksundervisning som var mest effektiv, inte om undervisningens värde per se. Märkligt nog var det inte så frågan lades fram för gemene tidningsläsare, som snarare matades med budskapet att hemspråksundervisningen stod under ett direkt hot.⁶³

Avslutning

År 1983 fick den svensk-amerikanska lingvisten Christina Bratt Paulston i uppdrag av Skolöverstyrelsen att skriva en sammanfattande rapport över de senaste årens forskning och debatt rörande tvåspråkighet. I rapportens inledning slog hon med ett krasst tonfall fast att "resultaten av forskning om tvåspråkiga barns undervisning [var] både motsägende och förvirrande".⁶⁴ Enligt henne berodde detta på att den debatt som omgärdat frågan varit så starkt kopplad till känsloladdade teman som nationell självkänsla och etnisk tillhörighet. Hon gick så långt som till att påstå att en forskares inlägg på temat hade "en dragning åt *jihad*, dvs. att kämpa det rättas kamp mot en förtryckare".

I mitten av 1990-talet konstaterade språkforskarna Kenneth Hyltenstam och Veli Tuomela att det troligen inte fanns något "annat enskilt område inom den svenska skolan som väcker så starka känslor, som ger upphov till så mycket debatt och diskussion och som har uppmärksamrats så mycket internationellt som den svenska hemspråksundervisningen".⁶⁵ Det var en debatt som utspelades såväl i akademiska publikationer som i mer offentliga sammanhang. I centrum för denna debatt stod en mindre

grupp forskare, där Tove Skutnabb-Kangas framstod som en av de mest profilerade deltagarna. Debattens högt uppskruvade tonläge framhöll såväl Bratt Paulston som Hyltenstam och Tuomela som djupt problematiskt. Detta eftersom forskningsfältet för den oinvidde framstod som långt mer konfliktpräglat än det verkligheten var. Tvärtom var alla tongivande debattörer överens om det värdefulla i hemspråksundervisningen i sig. Deras konflikt rörde sig i stället om vetenskapliga metoder och synsätt, samt under vilka former som undervisningen bäst borde bedrivas.

Ett syfte med detta kapitel har varit att lyfta fram samspelet mellan konflikt och konsensus som en potentiell katalysator för kunscirkulation om hemspråksfrågan. Enligt det synsättet hade konflikten en viktig funktion i att väcka intresse för frågan om hemspråk och ge den plats på offentliga mediala arenor, samtidigt som forskarnas samsyn om värdet av hemspråksundervisning var en nödvändig utgångspunkt för frågans framskjutna plats i såväl forskningssamhälle som offentlighet.⁶⁶ Debatten om tvåspråkighet och hemspråksundervisning gav plats åt perspektiv som tidigare inte hade synliggjorts i det akademiska samtalet på samma explicita sätt. Med hjälp av kunscirkulatorer som Tove Skutnabb-Kangas och Nils Erik Hansegård lyftes frågor om språkets och kulturens betydelse, eller klasskillnader och rasism i skolan, in i det offentliga samtalet genom ett slags chockverkan som på samma gång provocerade och fascinerade.

En annan avsikt har varit att, i likhet med Hampus Östh Gustafsson, nyansera bilden av att humaniora befann sig i en legitimitetskris under den aktuella perioden. Hemspråksreformen tillsattes 1977, vilket händelsevis var året innan Sven-Eric Liedmans inflytelserika antologi *Humaniora på undantag?* publicerades och skakade liv i den välkända tropen om humaniora som ett hotat ämnesområde i det nya välfärdssamhället. Förarbetena till hemspråksreformen, liksom den debatt som omgärdade den, visar på en mer komplex berättelse. Det är en historia om ett traditionellt humanistiskt kunscirkumsområde som i delvis ny skepnad tog plats i det allmänna samtalet som ett ämne som angick de flesta. Tvåspråkighetsforskning, ett ämne i vardande där traditionell språkvetenskap tog intryck av psykolingvistik, kombinerat med pedagogiska och sociologiska inslag, lyftes fram som legitimerande i förarbetena till beslutet om att införa hemspråksundervisning.⁶⁷ Dessutom fick den en välbehövlig skjuts av det allmän-

intresse som den offentliga debatt om hemspråksundervisning, tvåspråkighet och halvspråkighet som under tiotalet år bedrevs av Tove Skutnabb-Kangas och hennes belackare.

Noter

1. Osmo Vatanen, "Enspråkighet eller inte? Total oenighet på debatt", *DN*, 2/12 1980.
2. Se till exempel Lars Henric Ekstrand, "DN Debatt: Svensk språkforskare: Tvåspråkighet börjar redan före födelsen", *DN*, 6/10 1981.
3. Kenneth Hyltenstam, "Förord", i Kenneth Hyltenstam (red.), *Tvåspråkighet med förhinder? Invandrar- och minoritetsundervisning i Sverige* (Lund: Studentlitteratur, 1996), s. 6; Christian Catomeris, *Det ohyggliga arvet: Sverige och främlingen genom tiderna* (Stockholm: Ordfront, 2004), s. 104; Lars-Erik Hanssen, *Jämlikhet och valfrihet: En studie av den svenska invandrarpolitikens framväxt* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2001), s. 176–181; Nils Erik Hansegård, "Finskt i Tornedalen, en glömd minoritet", i David Schwarz, *Svenska minoriteter* (Stockholm: Aldus, 1966), s. 162–182; Nils Erik Hansegård, *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* (Stockholm: Aldus, 1968); Magdalena Jaakola, *Språkgränsen* (Stockholm: Aldus, 1973).
4. Även om modersmål är det begrepp som numera används kommer jag här även att tala om hemspråk. Hemspråk var den gängse benämningen från slutet av 1960-talet fram till 1996, då man ändrade benämningen till modersmål. Begreppet är fortfarande vanligt förekommande i de mediedebatter om modersmålsundervisning som blossar upp med jämna mellanrum. Se till exempel Jacob Zetterman, "KD:s förslag om hemspråk går emot det egna principprogrammet", *Dagen*, 11/10 2020.
5. Jonas Widgren, *Svensk invandrarpolitik* (Lund: Liber Förlag, 1982), s. 60–61; Gisela Håkansson, *Tvåspråkighet hos barn i Sverige* (Lund: Studentlitteratur, 2019), s. 74.
6. Linus Salö, "De nyvunna synsättens inympning: Modersmålsundervisningens tillblivelse i Invandrarutredningen 1968–1974", i Linus Salö (red.), *Humanvetenskapernas verkningar: Kunskap, samverkan, genomslag* (Stockholm: Dialogos Förlag, 2021); Linus Salö, Natalia Ganuza, Christina Hedman & Marta Sif Karrebæk, "Mother Tongue Instruction in Sweden and Denmark: Language Policy, Cross-Field Effects, and Linguistic Exchange Rates", *Language Policy*, 17 (2018), s. 591–610; Linus Salö, "Invandrarutredningen och 1970-talets språkideologiska omvälvningar: Till frågan om modersmålsundervisningens kunskapssociologi", *Rapporter från Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi*, Uppsala universitet, 62 (2020); Linus Salö, Kenneth Hyltenstam, Christopher Stroud & David Karlander, "Två- och flerspråkighet: Ett bidrag till historieskrivningen", *Språk och Stil*, 3 (2021), s. 14–42.

7. Se Salö 2020.
8. Isak Hammar, "Conflict, Consensus, and Circulation: The Public Debates on Education in Sweden, c.1800–1830", i Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari Nordberg (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018).
9. Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 22.
10. Hansegårds gärning har tidigare presenterats i flera olika sammanhang. Se till exempel Erling Wande, "Tvåspråkighet eller halvspråkighet – det var frågan", i Raimo Raag och Lars-Gunnar Larsson (red.), *Finsk-ugriska institutionen i Uppsala 1894–1994* (Uppsala: Uppsala universitet, 1996), s. 210.
11. Se till exempel Kerstin Stjärne, "Så behandlas invandrarna: Ni som här in-träder...", *Arbetet Västsvenska editionen*, 13/12 1978; Sune Örnberg, "TV igår: Det ska böjas i tid", *Göteborgs-Posten*, 29/3 1987.
12. Jämför Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020), s. 77.
13. Salö 2020 (1), s. 6.
14. Jfr Björn Larsson, "Romanska språk nyligen, nu och i framtiden", i Andreas Romeborn & Elisabeth Bladh (red.), *Romanistiken i Sverige: Tradition och förnyelse* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2020), s. 145–179; Fanny Lundell & Lars-Göran Sundell, "Romanska språk som akademisk disciplin", i Romeborn & Bladh 2020, s. 178.
15. Håkansson 2019, s. 78–79.
16. Hyltenstam & Tuomela 1996, s. 15.
17. "Regeringens proposition om hemspråksundervisning för invandrarbarn", Prop. 1975/76, s. 12; Widgren 1996, s. 15–16.
18. Prop. 1975/76:118, s. 1.
19. Prop. 1975/76:118, s. 12–13. Se även Salö 2020, s. 25.
20. Nils Erik Hansegård, *Den norrbottensfinska språkfrågan: En återblick på halvspråkig-hetsdebatten* (Uppsala: Centrum för multietnisk forskning, 1990), s. 131. Hit hörde även tanken att barn som invandrat till Sverige, eller som var födda i Sverige med utländska föräldrar, skulle förberedas för en eventuell återflytt till det tidigare hemlandet. Christina Johansson, som i en avhandling analyserat det sena 1900-talets svenska migrationspolitiska diskurser, har konstaterat att Invandrarutredningen innehåller flertalet formuleringar som pekar i en sådan riktning. Se Christina Johansson, *Välkomna till Sverige? Svenska migrationspolitiska diskurser under 1900-talets andra hälft* (Malmö: Bokbox, 2005), s. 236.
21. Reformen gick längre än så, när man formulerade att även barn (eller föräldrar) som inte önskade det skulle påverkas till att ändra åsikt, bland annat genom olika kampanjer och hembesök. Prop. 1975/76, s. 15; Hyltenstam & Tuomela 1996, s. 46.
22. Hansegård 1990, s. 132.
23. Hanssen 2001, s. 176–177.

24. Ann Steiners bidrag till denna bok visar dock att språkvetenskap var ett av de humanistiska forskningsområden som hade ett uppsving i svensk bokutgivning under efterkrigstiden, särskilt på 1960-talet. Ett skäl till denna trend ska ha varit att världsberömda lingvister som Noam Chomsky slog igenom vid denna tid. Tilläggas kan att även Ferdinand de Saussures *Kurs i allmän lingvistik*, som utövade ett visst inflytande på Hansegårds arbeten, utkom på svenska på Cavefors förlag 1970.

25. Hansegård 1990, s. 130.

26. Hansegård 1990, s. 96.

27. Tillståndet kännetecknades enligt Hansegård av att den talande kunde använda språket konkret men inte abstrakt. Nils Erik Hansegård, *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* (Stockholm: Aldus, 1968), s. 43. Tankegången fanns även med i Hansegårds tidigare skrifter. Se till exempel Hansegård 1966, där han beskrev att undervisningen riskerade att orsaka ”ogynnsamma emotionella och intellektuella verkningar” hos de finskspråkiga barnen. Hansegård 1966, s. 170.

28. Hansegård 1968, s. 119.

29. Hansegård 1968, s. 58.

30. Hansegård 1968, s. 131.

31. Hansegård 1990, s. 111.

32. Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 22.

33. Salö, Ganuza, Hedman & Karrebæk 2018, s. 8; Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 28.

34. Mikael Byström & Pär Frohnert, *Invandringens historia från ”folkhemmet” till dagens Sverige* (Stockholm: Delegationen för migrationsstudier, 2017), s. 42–43. <https://www.delmi.se/publikationer/kunskapsöversikt-2017-5-invandringens-historia-fran-folkhemmet-till-dagens-sverige/>. Hanssen 2001, s. 156.

35. Jfr Ragni Svensson Stringberg, ”Pocketrevolution på svenska”, i Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg, *Humanister i offentligheten: Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2022); Gunnel Furuland, ”Billigbokens förändringar 1940–2017 från folkböcker till pocketserier”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur/Svenska förläggareföreningen, 2018). Vid sidan av Hansegårds bok kan här nämnas antologin *Svenska minoriteter*, redigerad av David Schwarz 1966. Den innehöll bidrag av 22 forskare och publicister, däribland Hansegård, som i ett kapitel beskrev språksituationen för den finskspråkiga minoriteten i svenska Tornedalen. Se Hansegård 1966 samt Widgren 1982, s. 60; Hanssen 2001, s. 166–167.

36. Salö 2020, s. 14–15.

37. Prop 1975/76, s. 15; Salö 2020, s. 13; Tomas Hammar, ”Flyktningpolitiken i hetluften”, i Leif Leifland, Bengt Sundelius, Krister Wahlbäck & Gunnar Wallin, *Brobyggare: En vänbok till Nils Andrén* (Stockholm: Nerenius & Santérus förlag, 1997), s. 166.

38. Hansegård 1990, s. 111.

39. Hansegård 1990, s. 133.
40. Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 21–22.
41. Jfr Andreas W. Daum, "Varieties of Popular Science and the Transformations of Public Knowledge", *Isis*, 100, 2 (2009), s. 319–332. Se även Johan Östling, "Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge: Historiographical Currents and Analytical Frameworks", *History and Theory*, 58 (2020), s. 111–126.
42. Hansegård 1968, s. 16, 54.
43. Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 21–22. Se till exempel Jaakola 1973.
44. Hansegård 1968, s. 128.
45. Tove Skutnabb-Kangas, "Om tvåspråkighet och skolframgång" (Åbo: Svenska litteratursällskapets i Finland nämnd för samhällsforskning, 1975), s. 85.
46. Skutnabb-Kangas 1981, s. 276.
47. Lars Henric Ekstrand, "Mångkulturell utbildning i vågskålen: Fallet Sverige", i Lars Henric Ekstrand, Horst Löfgren & Björn Petersen, "Invandrarelever i svensk skola på 1980-talet: Resultat och debatt" (särtryck och småtryck från Institutionen för pedagogik: Malmö, 1985), s. 2–3.
48. Ekstrand 1985, s. 11.
49. Se till exempel Ulf Nyström, "Tvåspråkigt redan på BB: Nyfödd fostras till pojke, flicka", *GP*, 24/3 1979.
50. Skutnabb-Kangas 1975, s. 81; Tove Skutnabb-Kangas, *Tvåspråkighet* (Lund: Liber Läromedel, 1981), s. 6.
51. Tove Skutnabb-Kangas, "Halvspråkighet: Ett medel att få invandrarnas barn till löpande bandet?", *Invandrare och minoriteter: Tidskrift för forskning och debatt om nordisk minoritetsforskning*, 1 (1976).
52. Se till exempel Bo Adriansson, "PSYKISK TORTYR när barnen inte får tala modersmålet", *Arbetet Västsvenska editionen*, 10/5 1978.
53. Ann Jerdén, "Språkforskare om Sveriges invandrare: Undervisning i modersmål är sämre än i Sydafrika", *SvD*, 28/3 1985.
54. Salö 2020, s. 18.
55. Se till exempel Erkki Virta, "Skydda invandrabarnens språk!", *DN*, 10/2 1978.
56. Skutnabb-Kangas 1981, s. 258.
57. Skutnabb-Kangas 1981, s. 259.
58. Se till exempel Kerstin Vinterhed, "Skopan: Språkbud bra för alla", *DN*, 6/10 1982.
59. Bo Adriansson, "Lösningen på invandrarnas språkundervisning: Nej till integrering", *Arbetet Västsvenska editionen*, 22/4 1978.
60. Enligt artikeln fanns det 1978 omkring 4 200 finska medborgare bland kommunens 50 000 invånare.
61. Hyltenstam & Tuomela 1994, s. 48. Hemspråksklasserna skulle sedermera komma att avvecklas under 1990-talet.

62. Se även Bo Adriansson, "Marie är säker på sin sak: Finskklass bäst", *Arbetet Väst-svenska editionen*, 10/5 1978.

63. Jfr Kenneth Hyltenstam & Veli Tuomela, "Hemspråksundervisningen", i Kenneth Hyltenstam (red.), *Tvåspråkighet med förhinder: Invandrar- och minoritetsundervisning i Sverige* (Lund: Studentlitteratur, 1996), s. 15; Salö 2020, s. 26.

64. Christina Bratt Paulston, *Forskning och debatt om tvåspråkighet: En kritisk genomgång av svensk forskning och debatt om tvåspråkighet i invandrarundervisningen i Sverige från ett internationellt perspektiv* (Stockholm: Skolöverstyrelsen, 1983), s. 8.

65. Hyltenstam & Tuomela 1996, s. 15.

66. Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 24.

67. Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 18–22.